

פרשת דברים

הרב שמעון קליין

על מוסר ועל פוליטיקה עולמית

מבוא

בפרשתנו נושא משה נאום ובו סיכום לאשר אירע לעם במפגש עם עמי עבר הירדן המזרחי. בדומה לסיכומיו האחרים בספר דברים, הוא מביט אל אירועי העבר וצובע אותם מחדש, בפרספקטיבה אחרת.¹

אילו התבקשנו לדמין איזה אופי יישא נאום זה, דומה שהיינו מצפים לפגוש נאום שרוח לחימה פועמת בו, כיאה לעם המתכונן לעימות צבאי עם יושבי הארץ. קריאה בדברי משה מראה תמונה אחרת. רוח שאינה צפויה נושבת בדבריו, אותה נבקש לפענח בעיוננו זה.

אחיהם בני עשיו

"וַיֹּאמֶר ה' אֵלַי לֵאמֹר... וְאַתָּה הָעַם צוֹ לֵאמֹר אֲתֶם עֲבָרִים בְּגִבּוֹל אֲחֵיכֶם בְּנֵי עֵשָׂו הַיֹּשְׁבִים בְּשִׁעִיר וַיִּירָאוּ מִכֶּם וְנִשְׁמַרְתֶּם מֵאֵד: אֵל תִּתְּגֹרוּ בָּם כִּי לֹא אֲתֶן לָכֶם מֵאַרְצָם עַד מִדְּרֹךְ כַּף רֶגֶל כִּי יִרְשֶׁה לַעֲשׂוֹ נִתְּתִי אֶת הָרַע שְׁעִיר: אֲכָל תִּשְׁבְּרוּ מֵאֲתֶם בְּכֶסֶף וְאֲכַלְתֶּם וְגַם מִיָּם תִּכְרוּ מֵאֲתֶם בְּכֶסֶף וְשִׁתִּיתֶם: כִּי ה' אֱלֹהֶיךָ בִּרְכָּךְ בָּכָל מַעֲשֶׂה יָדְךָ יִדַּע לַכֶּתֶךָ אֶת הַמִּדְבָּר הַגָּדֹל הַזֶּה זֶה אֲרֻבָּעִים שָׁנָה ה' אֱלֹהֶיךָ עִמָּךְ לֹא חִסְרֶת דְּבָר: וְנִעְבֹּר מֵאֵת אֲחֵינוּ בְּנֵי עֵשָׂו הַיֹּשְׁבִים בְּשִׁעִיר מִדְּרֹךְ הָעֲרָבָה מֵאִילַת וּמַעְצֵינָן גְּבֵר וְנִפְּן וְנִעְבֹּר דֶּרֶךְ מִדְּבָר מוֹאָב"

(דברים ב', ב'-ח).

משה פותח בתיאור המפגש עם בני עשיו ובציורי הא-לוהי שנלווה אליו: "אֲתֶם עֲבָרִים בְּגִבּוֹל אֲחֵיכֶם בְּנֵי עֵשָׂו הַיֹּשְׁבִים בְּשִׁעִיר וַיִּירָאוּ מִכֶּם וְנִשְׁמַרְתֶּם מֵאֵד" (דברים ב', ד'). ראשית בני עשיו נקראים "אחיהם", ורק במעגל שני הם מתוארים בשם. זהו ביטוי לקרבה בין העמים, המטילה חובה להישמר מלפגוע בהם.

מעבר לקרבה, יש כאן עניין מהותי: "אֵל תִּתְּגֹרוּ בָּם כִּי לֹא אֲתֶן לָכֶם מֵאַרְצָם עַד מִדְּרֹךְ כַּף רֶגֶל כִּי יִרְשֶׁה לַעֲשׂוֹ נִתְּתִי אֶת הָרַע שְׁעִיר" (שם, ה'). אל לכם להתגרות בבני עשיו, שכן את הר שעיר נתתי להם בירושה, ולפיכך אינני עומד לתת לכם ולו מדרך רגל מארצם.² א-להים ממשיך ומוסיף מגבלות: "וְאֲכָל תִּשְׁבְּרוּ מֵאֲתֶם בְּכֶסֶף וְאֲכַלְתֶּם וְגַם מִיָּם תִּכְרוּ מֵאֲתֶם בְּכֶסֶף וְשִׁתִּיתֶם: כִּי ה' אֱלֹהֶיךָ בִּרְכָּךְ בָּכָל מַעֲשֶׂה יָדְךָ יִדַּע לַכֶּתֶךָ אֶת הַמִּדְבָּר הַגָּדֹל הַזֶּה זֶה אֲרֻבָּעִים שָׁנָה ה' אֱלֹהֶיךָ עִמָּךְ לֹא חִסְרֶת דְּבָר" (שם, ו'-ז).³ לבסוף, חוזר משה ומכנה את בני עשיו "אחיהם", ובכך הוא מצביע על יחס האחווה שנוצר בעינו גם לאחר הפרידה מהם: "וְנִעְבֹּר מֵאֵת אֲחֵינוּ בְּנֵי עֵשָׂו הַיֹּשְׁבִים בְּשִׁעִיר מִדְּרֹךְ הָעֲרָבָה מֵאִילַת וּמַעְצֵינָן גְּבֵר... (שם, ח').⁴

"... וְנִפְּן וְנִעְבֹּר דֶּרֶךְ מִדְּבָר מוֹאָב" (שם, ח') - כעת קרבים ישראל אל ארץ מואב.

2 הר שעיר מתואר כמקום מושבו של עשיו בספר בראשית (ל"ו, ח').

3 נראה שהפסוק השני עונה לשאלה האפשרית של העם - 'מניין לנו כסף לשלם לבני עשיו על אוכל ומים?' התשובה היא: א-להים ברח את העם והם אינם חסרים דבר.

4 השוואה לתיאור המקורי של המפגש עם עשיו, המופיע בספר במדבר, מגלה כי משה מתעלם בדבריו מחלק חשוב באותו מפגש - תגובת בני עשיו לדברי ישראל: "וַיֹּאמֶר אֵלָיו אָדָם לֹא תַעֲבֹר בִּי פֶן בְּחֶרֶב אֵצֶא לִקְרֹאתְךָ: וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּמִסְלָה נֵעֲלֶה וְאִם מִיָּמִיד נִשְׁתֶּה אֲנִי וּמִקְנֵי וְנִתְּתִי מִכֶּרֶם רַק אֵין דְּבָר בְּרִגְלִי אֲעֻבְרָה: וַיֹּאמֶר לֹא תַעֲבֹר וַיֵּצֵא אָדָם לִקְרֹאתוֹ בָּעָם כְּבֹד וּבִיד חֲזָקָה: וַיִּמָּאֵן אָדָם נִתָּן אֶת יִשְׂרָאֵל עֲבֹר בְּגִבּוֹלוֹ וַיֵּט יִשְׂרָאֵל מִעֲלֵיו" (במדבר כ', י"ח-כ"א). מה מביא את משה להשמיט התרחשויות זו מנאומו? דומה שהסיבה היא הרצון לחדד ולמקד את הנושא המרכזי בדבריו: הכרה במעמד עשיו כאח, והדגשת העובדה שארצו ניתנה לו על ידי א-להים. עמדה זו היא עקרונית, והיא אינה תלויה בהתנהגות בני עשיו. הם אמנם הפגינו חוסר בשלות בתגובתם, אך אין בעובדה זו בכדי לשנות את עמדת ישראל.

1 המחשה: בספר במדבר א-להים מצווה על שליחות המרגלים: "וַיִּדְבֹּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר: שְׁלַח לָךְ אַנְשִׁים וַיִּתְּרוּ אֶת אֶרֶץ כְּנָעַן אֲשֶׁר אֲנִי נֹתֵן לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל אִישׁ אֶחָד אִישׁ אֶחָד לְמִטָּה אֲבֹתָיו תִּשְׁלָחוּ כָל נְשִׂיא בָהֶם" (במדבר י"ג, א'-ב'), בספר דברים חוזר משה ומתאר את האירוע מנקודת מבט שונה: "וַתִּקְרְבוּ אֵלַי כָּלְכֶם וַתֹּאמְרוּ נִשְׁלַח אַנְשִׁים לְפָנֵינוּ וַיַּחְפְּרוּ לָנוּ אֶת הָאָרֶץ וַיָּשֻׁבוּ אֲתָנוּ דְּבָר אֶת הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר נֵעֲלָה בָּהּ וְאֶת הָעָרִים אֲשֶׁר נָבֵא אֱלֹהֶיךָ" (דברים א', כ"ב-כ"ג). השוני הוא בעובדות, השוני הוא ספרותי ומעל לכל - תפיסת האירוע היא שונה. בניגוד לספר במדבר בו השליחות היא לתור ולהיפגש עם הארץ בהיבטיה השונים ("וַיִּרְאִיתֶם אֶת הָאָרֶץ מֶה הִוא וְאֶת הָעָם הַיֹּשֵׁב עָלֶיהָ הַחֹזֵק הָרַפָּה הַמְעֻט הֲאִם רַב: וּמֶה הָאָרֶץ אֲשֶׁר הִוא יֹשֵׁב בָּהּ הַטֹּבָה הֲאִם רָעָה וּמֶה הָעָרִים אֲשֶׁר הִוא יֹשֵׁב בָּהֶן הַמְּחֻנָּים אִם בְּמִבְצָרִים: וּמֶה הָאָרֶץ הַשְּׂמֹנָה הֲאִם רְזָה הֲאִם יָשָׁה עֵץ אִם אֵין" (במדבר י"ג, ח'-כ'), בספר דברים הנושא הוא ריגול בהיבט המודיעיני ("וַיַּחְפְּרוּ לָנוּ אֶת הָאָרֶץ וַיָּשֻׁבוּ אֲתָנוּ דְּבָר אֶת הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר נֵעֲלָה בָּהּ וְאֶת הָעָרִים אֲשֶׁר נָבֵא אֱלֹהֶיךָ"). אין בספר דברים חטא ביחס לטובה של הארץ, והמיקוד הוא בפחד ובחוסר הביטחון בה', העומדים בבסיס היכולת שלהם ליטול אחריות ולהילחם על הארץ.

אל תצר את מואב

"וַיֹּאמֶר ה' אֵלֵי אֶל תִּצְרַר אֶת מוֹאָב וְאֶל תִּתְּנָהּ בָּם מִלְחָמָה כִּי לֹא אֶתֶן לָךְ מֵאֲרָצוֹ יִרְשָׁה כִּי לִבְנֵי לוֹט נִתְּנִי אֶת עֵר יִרְשָׁה"

(דברים ב', ט')

בניגוד לעשיו, מואב איננו 'אח' של ישראל, ולפיכך אין בדברי משה ביטויים לקרבה ורגישות אליו, גם לא אזהרה 'להישמר מאוד'. הדבר המשותף ליחס אל מואב ואל עשיו הוא ההוראה החד-משמעית שלא להלחם בהם: "וַיֹּאמֶר ה' אֵלֵי אֶל תִּצְרַר אֶת מוֹאָב וְאֶל תִּתְּנָהּ בָּם מִלְחָמָה כִּי לֹא אֶתֶן לָךְ מֵאֲרָצוֹ יִרְשָׁה כִּי לִבְנֵי לוֹט נִתְּנִי אֶת עֵר יִרְשָׁה" (שם, ט'). לצידה, חוזר הנימוק לפיו עם ישראל לא יקבל מארצו שכן א-להים העניק אותה לבני לוט.⁵

בפסוקים הבאים עובר הכתוב לעסוק ביושביה הקדומים של ארץ מואב:

"הָאֲמִיּוֹת לִפְנֵים יָשְׁבוּ בָּהּ עִם גְּדוֹל וְרַב וְרַם כְּעֲנָקִים: רָפָאִים יִחְשְׁבוּ אֹף הֵם כְּעֲנָקִים וְהַמֶּאֱבִים יִקְרְאוּ לָהֶם אֲמִיּוֹת: וַיִּשְׁעִיר יִשְׁבוּ הַחֲרִים לִפְנֵים וַיִּבְנֵי עִשׂוֹ יִירְשׁוּם וַיִּשְׁמִידוּם מִפְּנֵיהֶם וַיִּשְׁבוּ תַּחְתָּם כְּאֶשֶׁר עָשָׂה יִשְׂרָאֵל לְאָרֶץ יִרְשָׁתוֹ אֲשֶׁר נָתַן ה' לָהֶם"

(שם, י"ב).

בארצו של מואב, ער, ישבו קודם האמיים, שהם "עם גדול ורב ורם כענקים". גם הרפאים נחשבו כענקים, והם נקראו בפי המואבים 'אמיים'. לצד אוכלוסיות קדומות אלו, ממשיך הכתוב ומתייחס לשתי אוכלוסיות נוספות, שאת מקומן תפשו בני עשיו וישראל. בני עשיו השמידו את החורים וירשו את שעיר מידיהם, וישראל עשה דבר דומה לעמים היושבים ב'ארץ ירושתו' אותה נתן לו ה'.⁶

מה מקומו של תיאור היסטורי זה? את מה הוא משרת? דומה שמוצג כאן מבט מ'מעוף הציפור' על מוסר ועל פוליטיקה

⁵ נראה שהסיפור המכונן שיוך זה נמצא בספר בראשית, עת מציע אברהם ללוט לחלק ביניהם את הארץ (אם השמאל ואימנה ואם הימין ואשמאלה), לוט בוחר לנטוש את הארץ המובטחת ולקבוע את מושבו בסדום ובוער הכיכר (בראשית י"ג, ה'יב'). צוער, אליה הוא הגיע משויכת בספר ישעיהו לארץ מואב: "לְבִי לְמוֹאָב יִזְעַק בְּרִיחָה עַד צֶעֶר..." (ישעיהו ט"ו, ה'). בחירה זו של לוט, נתפסת בפרשיותנו כנתינה מאת א-להים: "כִּי לִבְנֵי לוֹט נִתְּנִי אֶת עֵר יִרְשָׁה".

⁶ דומה שיש להבין את לשון העבר בפסוק - "כְּאֶשֶׁר עָשָׂה יִשְׂרָאֵל לְאָרֶץ יִרְשָׁתוֹ" - במשמעות של 'עומד לעשות'. תיאור בלשון עבר בא להצביע על הוודאות שהדבר אכן עומד להתרחש. המחשה: עפרון אומר לאברהם: "הַשָּׂדֶה נִתְּנִי לָךְ וְהַמְעָרָה אֲשֶׁר בּוֹ לָךְ נִתְּנִי" (בראשית כ"ג, י"א). בדבריו הוא מתייחס אל השדה והמערה כמי שכבר ניתנו - בלשון עבר, אף על פי שהם עדיין לא ניתנו. שימוש בלשון עבר יתפרש כאמירה: 'ראה את הנושא סגור, וכאילו כבר ניתנו'. כתגובה, עונה לו אברהם באותה מטבע לשון, ומתייחס גם הוא אל הכסף כאילו כבר ניתן: "נִתְּנִי כֶסֶף הַשָּׂדֶה, קַח מִמֶּנִּי" (שם כ"ג, י"ג).

עולמית. בעבר התקיימו בעולם אוכלוסיות של עמים קדומים - אימים, חורים, רפאים, ענקים וזוזים - שהטילו אימה על הסובבים אותם ("עם גדול ורב ורם כענקים"; "יחשבו אף הם כענקים... והמאבים יקראו להם אמיים"). עמים אלו מייצגים עולם של תוהו, של כוחניות ואימה, והם כרוכים לעתים יחד עם עמים כמו עמלק והאמורי, המייצגים במקרא חוסר-מוסריות ואמות מידה מושחתות.⁷ עם התקדמות ההיסטוריה, כללי המשחק בעולם השתנו. המוסר והתרבות התפתחו והתבססו בקרב עמי העולם, בהתאמה, "חיי המדף" של העמים הקדומים הגיעו לקיצם, והם נאלצו לפנות את מקומם לטובת עמים נאורים ומוסריים יותר.

יש לשים לב למבנה בו ערוכים פסוקים אלו: תחילה מתוארות עובדות: האמיים ישבו לפנים במואב, והחורים ישבו בשעיר ובני עשיו ירשום. בצעד נוסף, מדמה הכתוב את שני אלו לישראל "כְּאֶשֶׁר עָשָׂה יִשְׂרָאֵל לְאָרֶץ יִרְשָׁתוֹ". 'ישראל' משמש כאן כמודל, ובו נעזר הכתוב לתת פשר לשיוכם של עמים אחרים לארצם.

כי לא שלם עון האמורי

עיקרון מוסרי זה אינו חדש, והוא נוכח כבר בספר בראשית. בברית בין הבתרים מביטיח א-לוהים לאברהם כי הארץ תינתן לזרעו, אך לצד זאת מימוש ההבטחה נדחה בארבעה דורות בשל התנהגותם המוסרית של יושבי הארץ, שאינה מצדיקה את הדחתם ממנה: "וְדוֹר רְבִיעִי יָשׁוּבוּ הִנֵּה כִּי לֹא שָׁלֵם עֹון הָאֱמֹרִי עַד הִנֵּה" (בראשית ט"ו, ז'). רק כאשר ישלם עון האמורי, יוכל זרעו של אברהם לנחול את הארץ.

מילים אלו, הנאמרות לאברהם, משמשות כביטוי נאמן לתפישת עולמו ביחס לירושת הארץ. שוב ושוב מתוארת הכרתו בכנענים כבעליה החוקיים של הארץ.⁸ זמן רב הוא נודד בה מבלי להשתקע,⁹ ורק בערוב ימיו הוא עושה את הצעד הראשון של אחיזה בקרקע, בקניית אחוזת קבר

⁷ כך בתיאור ההיסטורי של הורשת העמים הללו המופיע בספר בראשית: "... וַיִּבְאֲרָבֶעַ עֲשָׂרָה שָׁנָה בָּא כְּדָרְלֶעֱמֹר וְהַמְלָכִים אֲשֶׁר אִתּוֹ וַיָּכּוּ אֶת רָפָאִים בְּעֶשְׂתֵּת קֶרֶן וְאֶת הַזִּזִּים בָּהֶם וְאֶת הָאֲמִיּוֹת בַּשֵּׁנָה קֶרֶתִּים: וְאֶת הַחֲרִי בַּהֲרָם שְׁעִיר עַד אֵיל פֶּאֶרְן אֲשֶׁר עַל הַמִּדְבָּר: וַיִּשְׁבוּ וַיָּבֹאוּ אֶל עֵין מִשְׁפָּט הוּא קִדְשׁ וַיָּכּוּ אֶת כָּל שְׂדֵה הָעִמְלֹקִי וְגַם אֶת הָאֱמֹרִי הַיֹּשֵׁב בְּחֻצְצָן תְּמָר" (בראשית י"ד, ה'ו').

⁸ עצם כינוייה כ'ארץ כנען' מעידה על מעמדם בה.

⁹ ביטויים רבים הם למידת הנוודות שהייתה לו: כך בלשון "וַיַּעֲבֹר אֲבְרָם בְּאָרֶץ עַד מְקוֹם שָׂכָם עַד אֵלֹן מוֹרָה וְהַכְּנַעֲנִי אִזַּב בְּאָרֶץ" (שם י"ב, ו') - המתארת אותו כמי שעובר ממקום למקום. בשלב שני הוא מתיישב על אם הדרך - 'בין בית אל ובין העי'. בהמשך: "וַיִּשְׁעַ אֲבְרָם הַלֹּחַ וַיִּנְסוּעַ הַנֶּגֶבָה" (שם, ט'). שוב הוא מתייצב בעמדת הנוודות, בעמדה של 'הלוח ונסוע'. המסע הבא הוא מצרים, ממנה הוא שב אל הנגב, (שם י"ג, א'), וממנה ממשיך המסע: "וַיֵּלֶךְ לְמִסְעָיו מִנֶּגֶב וְעַד בֵּית אֵל עַד הַמְּקוֹם אֲשֶׁר הָיָה שָׁם אֱהֱלָה בְּתַחֲלָה בֵּין בֵּית אֵל וּבֵין הָעֵי" (שם ג'). בהמשך יאמר לו א-להים "קוּם הִתְהַלֵּךְ בְּאָרֶץ לְאָרְכָּהּ וּלְרָחְבָּהּ כִּי לָךְ אֶתְּנֶנָּה" (בראשית י"ג, י"ז). אמנם, בשלב מאוחר יותר הוא מתמקם - באלוני

בשלוש צורות מביע הכתוב את המעבר מעם ישן לעם חדש. ביחס למואב מתוארים האויבים, המאבדים את זכותם עליה, ללא ציון לעימות או מלחמה של מואב בהם. ביחס לשעיר, מוצגים החורי ועשיו, ומתואר עימות, במהלכו ירשו בני עשיו את החורי והשמידום מפניהם. בתיאור השלישי, אין התייחסות ישירה אל הכנענים יושבי הארץ. הנושא הוא עם ישראל העושה ל'ארץ ירושתו', וא-להים נותנה לו. הבדל זה שבין השלושה, מייצר מיקוד שונה בכל אחד מהם: במקרה הראשון, הנושא הוא האויבים שסיימו את תפקידם, וישיבת מואב בארצם עשויה להתפרש כהתמקמות בחלל שנוצר. במקרה השני מתואר עימות, במהלכו גברו בני עשיו על החורי. כאן המוקד הוא בשאלה מי יידחה מפני מי. במקרה השלישי, הנושא הוא בין ישראל לבין ארץ ירושתו. התעלמות הכתוב מלהזכיר את הכנענים מצביעה על העמדה המוסרית של ישראל כמי שמחוללת את הירושה. תפיסה זו מתוארת בפרשיות רבות במקרא, והיא אוצרת בתוכה משוואה הרואה את הישיבה בארץ כעובדה תלויה: 'אם שמוע תשמעו' - יתקיימו חייכם בארץ, ואם לא - 'ואבדתם מהרה מעל הארץ הטובה'.

כעת ניתן לשוב לשאלות ששאלנו על אודות 'אנשי המלחמה' ועל התיאור ההיסטורי למסעי בני ישראל. דומה, שבתיאור זה מעניק משה משמעות חדשה לשלושים ושמונה שנות ההליכה במדבר. במסע ארוך זה מתו 'אנשי המלחמה' וכעת הם אינם עוד. מי הם 'אנשי המלחמה'? מדוע נקראו כן? נראה שהתשובה לכך נמצאת בדברי משה בפרק הקודם:

"וַתַּעֲנוּ וַתֹּאמְרוּ אֵלֵינוּ חֲטָאנוּ לַיהוָה אֲנַחְנוּ נַעֲלָה וְנִלְחַמְנוּ כְּכָל אֲשֶׁר צִוָּנוּ ה' אֱלֹהֵינוּ וַתַּחֲגֹרוּ אִישׁ אֶת קְלִי מִלְחָמָתוֹ וַתַּהֲיִינוּ לַעֲלֹת הַהָרָה: וַיֹּאמֶר ה' אֵלֵינוּ אֲמַר לָהֶם לֹא תַעֲלוּ וְלֹא תִלָּחֲמוּ כִּי אֵינֶנִּי בְּקֶרֶבְכֶם וְלֹא תִנָּגְפוּ לִפְנֵי אֹיְבֵיכֶם: וְאָדַבְרָ אֲלֵיכֶם וְלֹא שְׁמַעְתֶּם וַתִּמְרוּ אֶת פִּי ה' וַתִּזְדּוּ וַתַּעֲלוּ הַהָרָה: וַיֵּצֵא הָאֱמֹרִי הַיֵּשֶׁב בְּהָרָה הַהִוא לִקְרֹאתְכֶם וַיִּרְדְּפוּ אֶתְכֶם כְּאֲשֶׁר תַּעֲשִׂינָה הַדְּבָרִים וַיִּכְתּוּ אֶתְכֶם בְּשִׁעִיר עֵד חֲרָמָה"

(דברים א', מ"א-מ"ד).

בביטויי מלחמה אלו מתאר משה את התנהגות העם לאחר שלא השלימו עם הגזירה.¹¹ העם יוצא למלחמה, ובכך מעיד

עניינית, וללא נימה שיפוטית (במדבר ל"א, כ"ח; ל"א, מ"ט; יהושע ו', ג' ועוד).

11 "...ואני הצעיר אומר, 'אנשי המלחמה' היו אותם שנאמר בהם 'ויעפילו לעלות אל ראש ההר' כמו שאמר 'ותחגרו איש את כלי מלחמתו'... ולפיכך קורא אותם אנשי המלחמה ואינו אומר אנשי מלחמה סתם כי אם אנשי המלחמה הידועים לנו שעברו על פי הקדוש ברוך הוא" (רשב"ם דברים ב', י"ד).

ציון ישיבת האמורי בהר ההוא, עשויה להתפרש כהצבעה על פלישה של ישראל אל הטריטוריה שלו. כך עולה גם מן הדימוי לדבורים, כפי שמפרש אותו רבינו בחיי: "כאשר תעשינה הדבורים. שמנהגם לרדוף אחר הנוגע בבתים שלהם והוא מסתכן מהם".

משפחתית. את האחוזה הוא מבקש לרכוש בכסף מלא, ובכך הוא מביע תפישה על פיה בני חת הם 'עם הארץ' - בעלי הארץ היושבים בה. א-להים אמנם הבטיח את הארץ לזרעו, אך זוהי הבטחה עתידית שעשויה להתממש בתהליך היסטורי מורכב, והוא אברהם איננו מתכוון לדחוק בו.

אנשי המלחמה

התחנה הבאה היא נחל זרד. עם חצייתו מתייצבים ישראל לפתחם של בני עמון, אלא שקודם לתיאור המפגש עמהם, עוצר הכתוב ומציג סוג של סיכום:

"וְהַיָּמִים אֲשֶׁר הִלְכְנוּ מִקְדָּשׁ בְּרָנֶעַ עַד אֲשֶׁר עֲבָרְנוּ אֶת נַחַל זָרְד שְׁלֹשִׁים וּשְׁמֹנֶה שָׁנָה עַד תָּם כָּל הַדּוֹר אֲנָשֵׁי הַמִּלְחָמָה מִקְרֵב הַמַּחְנֶה כְּאֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לָהֶם: וְגַם יָד ה' הָיְתָה בָּם לְהַמֵּם מִקְרֵב הַמַּחְנֶה עַד תָּמָם: וַיְהִי כְּאֲשֶׁר תָּמּוּ כָּל אֲנָשֵׁי הַמִּלְחָמָה לְמוֹת מִקְרֵב הָעָם"

(דברים ב', י"ד-ט"ז).

המסלול הגיאוגרפי המתואר הוא מקדש ברנע, המקום ממנו נשלחו המרגלים לפני שלושים ושמונה שנים (במדבר ל"ב, ח'), ועד נחל זרד. בתקופה זו מתו כל אנשי הדור הקודם. קשה שלא לזהות את מידת הדין המתוחה על מתי המדבר, המכונים פעמיים בשם "אנשי המלחמה",¹⁰ וכמי ש"יד ה' הייתה בהם להוּמם". מה מקופל בתיאורים אלו? מהו ההקשר לסיכום שנות ההליכה במדבר?

דומה שההקשר הוא העיקרון המוסרי שהוצג זה עתה. בכדי להבין את משמעותו, יש לחזור אל שלושת העמים שביחס אליהם הוצג העיקרון, ולשים לב להבחנה השוררת ביניהם:

"הָאֲמִיּוֹת לִפְנֵינִי יֹשְׁבוּ בָּהּ עִם גָּדוֹל וְרַב וְרָם כְּעֲנָקִים: רָפָאִים יִחְשְׁבוּ אֹף הֵם כְּעֲנָקִים..."

ובשעיר יֹשְׁבוּ הַחֲרִים לִפְנֵינִי וּבְנֵי עֲשׂוֹ יִירָשׁוּם וַיִּשְׁמִידוּם מִפְּנֵיהֶם וַיִּשְׁבוּ תַּחְתָּם

כְּאֲשֶׁר עָשָׂה יִשְׂרָאֵל לְאֶרֶץ יִרְשָׁתוֹ אֲשֶׁר נָתַן ה' לָהֶם"

(שם, י"ב-ב).

ממרא בחברון, ומאוחר יותר בבאר שבע, אך עם זאת, התיאור הראשון לבעלותו על חבל ארץ הוא אחוזת הקבר במערת המכפלה.

10 לצמד מילים אלו משמעות דומה בפרשייה בספר יהושע: "...כָּל הָעָם הַיֵּצֵא מִמִּצְרַיִם הַזְּכָרִים כָּל אֲנָשֵׁי הַמִּלְחָמָה מֵתוּ בַּמִּדְבָּר בְּדֶרֶךְ בְּצֵאתָם מִמִּצְרָיִם... כִּי אֲרִבְעִים שָׁנָה הָלַכּוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בַּמִּדְבָּר עַד תָּם כָּל הַגּוֹי אֲנָשֵׁי הַמִּלְחָמָה הַיֵּצֵאִים מִמִּצְרַיִם אֲשֶׁר לֹא שְׁמָעוּ בְּקוֹל ה' אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לָהֶם לְבָלְתִּי הָרְאוֹתָם אֶת הָאֶרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאַבוֹתָם לָתֵת לָנוּ אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ" (יהושע ה', ד'-ו'). בפסוק זה אנשי המלחמה הם המתים במדבר, והם גם מתוארים כמי שלא שמעו בקול ה'. מאידך, ישנם אזכורים לצמד מילים זה, במשמעות

בדומה למואב, מזהר ישראל שלא לצור ולא להתגרות גם בעמון, שכן ארצו ניתנה כירושה לבני לוט. גם בארץ זו ישבו קודם לכן עמים קדומים, שנקראו בפי בני עמון 'זמזומים', והם הושמדו והוחלפו על ידי העמונים. שוב מתאר הכתוב את השיטה באמצעות השוואה ('כַּאֲשֶׁר עָשָׂה לְבְנֵי עִשָׂו') אלא שהפעם מתווספת דוגמא: כפתורים התיישבו בעזה, הנמצאת בגבולה של ארץ ישראל,¹² תחת העוים שישבו בה בראשונה. דוגמא זו איננה מובנת מאליה, שכן היא גולשת אל תוך גבול ישראל, ומעניקה עמדה לעם אחר בתוככי הארץ המובטחת. גם מציאות זו היא אינה יד המקרה, כי אם חלק מן הצדק המוסרי בו מתנהל עולמו של א-להים.¹⁴ בשורות הבאות, קורא א-להים למשה ולישראל:

'דברי שלום לאמור'

"קומו סעו ועברו את נחל ארְנן ראה נתתי בְּיָדְךָ אֶת סִיחֹן מֶלֶךְ חֲשִׁבֹן הָאֱמֹרִי וְאֶת אֶרְצוֹ הַחֹל רֶשֶׁת וְהַתְּגֹר בּוֹ מִלְחָמָה: הַיּוֹם הַזֶּה אֶחָל תֵּת פֶּחָדְךָ וְיִרְאַתְךָ עַל פְּנֵי הָעַמִּים תַּחַת כָּל הַשָּׁמַיִם אֲשֶׁר יִשְׁמְעוּן שְׁמֶעְךָ וְרָגְזוּ וְחָלוּ מִפָּנֶיךָ"

(דברים ב', כ"ד-כ"ה).

בפסוקים אלו מתואר ציווי א-להי למשה לפתוח במלחמה עם סִיחֹן ולכבוש את ארצו. א-להים אינו מסתפק בהוראה מעשית, והוא משתף את משה בהיגיון שבה: התגרות ישראל בסיחון תיצור הרתעה ויראה, ותגרום לכך ששמעו של עם ישראל יישמע.

תגובה מפתיעה הייתה למשה להוראה זו:

"וְאֶשְׁלַח מַלְאָכִים מִמִּדְבַּר קִדְמוֹת אֶל סִיחֹן מֶלֶךְ חֲשִׁבֹן דִּבְרֵי שָׁלוֹם לֵאמֹר: אֶעֱבְרָה בְּאַרְצְךָ בְּדֶרֶךְ בְּדֶרֶךְ אֶלֶף לֹא אֶסּוּר זָמִין וְשִׁמְאוֹל: אֲכַל בִּפְסָף תִּשְׁבְּרֵנִי וְאֶכְלֵתִי וּמִים בִּפְסָף תִּתֵּן לִי וְשִׁתִּיתִי רֶק אֶעֱבְרָה בְּרַגְלִי: כַּאֲשֶׁר עָשׂוּ לִי בְנֵי עִשָׂו הַיֹּשְׁבִים

ישראל: "הלא בזוזה היא בידכם! הלא "כפתרים" היצאים מפפתר השמידים וישובו תחתם!"! העולם ומלואו של הקדוש ברוך הוא, כשרצה - נתנה לכם, וכשרצה - נטלה מכם ונתנה לנו" (בראשית רבה א, ב). ישראל מביאים את הפסוק על הכפתורים המשמידים את העוים ויושבים תחתם, כדוגמא לאומות העולם שגם הן לקחו חבלי ארץ - בתוך ארץ כנען. אלא שההסבר של ישראל לכך הוא - העולם הוא של ריבונו של עולם, ברצותו נתן לכם, וברצותו נטלה מכם ונתנה לנו. מסר עולה ממדרש זה: הזכות על הארץ אינה קבועה ותמידית, כי אם תלויה בשיקול דעת של א-להים המעמיד את המציאות במבחן תמיד. מקור נוסף הרואה בישיבת הפלשתים בארץ כנען מעשה א-להי, מצוי בדברי הנביא עמוס: "הלא כבני כשׂיים אתם לי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל נֶאֱמַר ה' הֲלוֹא אֶת יִשְׂרָאֵל הִעֲלִיתִי מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וּפְלִשְׁתִּיִּים מִכַּפְתּוֹר וְאֶרֶם מִקִּיר" (עמוס ט', ז').

על עצמו שאיננו מבין את המשוואה הבסיסית, התולה את ירושת הארץ בעמדתו המוסרית. העם אינו ראוי, ובהתאמה - א-להים אינו בקרבו. התוצאה היא תגובת האמורי היושב בהר ההוא, הרודף אחריהם עד חרמה.¹²

הקשר נוסף ל'אנשי מלחמה' נמצא בסמיכות שבין תיאור מותם, לבין תיאור הפנייה לבני עמון:

"וַיְהִי כַּאֲשֶׁר תָּמוּ כָּל אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה לְמוֹת מִקְרָב הָעַם: וַיְדַבֵּר ה' אֵלַי לֵאמֹר: אִתָּה עֹבֵר הַיּוֹם אֶת גְּבוּל מוֹאָב אֶת עַר: וְקִרְבַּת מוֹל בְּנֵי עַמּוֹן אֶל תִּצְרֶם וְאֶל תִּתְגַּר בָּם כִּי לֹא אֶתֶן מֵאֶרֶץ בְּנֵי עַמּוֹן לְךָ יִרְשָׁה כִּי לְבְנֵי לוֹט נִתְּתִיהָ יִרְשָׁה"

(דברים ב', ט"ז-ט"ח).

'אנשי המלחמה' הם אותם הסבורים שמכוח המלחמה באה הירושה, והם אינם מבינים את המשוואה הבסיסית באשר לירושת הארץ. כיוון שכך, מותם יוצר אפשרות להתקרבות לבני עמון תוך התנהלות ראויה ומדויקת מולם.

וקרבת מול בני עמון

"וַיְדַבֵּר ה' אֵלַי לֵאמֹר: אִתָּה עֹבֵר הַיּוֹם אֶת גְּבוּל מוֹאָב אֶת עַר: וְקִרְבַּת מוֹל בְּנֵי עַמּוֹן אֶל תִּצְרֶם וְאֶל תִּתְגַּר בָּם כִּי לֹא אֶתֶן מֵאֶרֶץ בְּנֵי עַמּוֹן לְךָ יִרְשָׁה כִּי לְבְנֵי לוֹט נִתְּתִיהָ יִרְשָׁה:

אֶרֶץ רַפָּאִים תַּחֲשֹׁב אִם הוּא רַפָּאִים יֵשְׁבוּ בָּהּ לְפָנִים וְהַעֲמִנִים יִקְרָאוּ לָהֶם זִמְזֻמִּים: עַם גָּדוֹל וְרַב וְרַם כְּעֹנָקִים וַיִּשְׁמִידֵם ה' מִפָּנֶיהֶם וַיִּירָשֵׁם וַיִּשְׁבּוּ תַּחְתָּם: כַּאֲשֶׁר עָשָׂה לְבְנֵי עִשָׂו הַיֹּשְׁבִים בְּשִׁעִיר אֲשֶׁר הִשְׁמִיד אֶת הַחֲרִי מִפָּנֶיהֶם וַיִּירָשֵׁם וַיִּשְׁבּוּ תַּחְתָּם עַד הַיּוֹם הַזֶּה: וְהָעוֹיִם הַיֹּשְׁבִים בְּחִצְרִים עַד עַתָּה כִּפְתָּרִים הַיֹּצֵאִים מִכַּפְתָּר הִשְׁמִידֵם וַיִּשְׁבּוּ תַּחְתָּם"

(דברים ב', י"ז-כ"ג).

¹² יש לציין כי מעשה זה של המעפילים לא הגיע משולי המחנה. התיאור בפסוקי ספר דברים משייך את החטא אל העם בכללותו: 'ותענו ותאמרו... אנחנו נעלה ונלחמנו', וכך הוא גם התיאור בספר במדבר: "וַיְדַבֵּר מֹשֶׁה אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֶל כָּל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּתְאַבְּלוּ הָעָם מְאֹד: וַיִּשְׁקְמוּ בִּבְקָר וַיַּעֲלוּ אֶל רֹאשׁ הָהָר לֵאמֹר הִנֵּנוּ וְעַלֵּינוּ אֵל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אָמַר ה' כִּי חֲטִאנוּ... וַיַּעֲפֵלוּ לַעֲלוֹת אֶל רֹאשׁ הָהָר וְאֶרֶן בְּרִית ה' וּמֹשֶׁה לֹא מָשׂוּ מִקְרָב הַמַּחֲנֶה: (במדבר י"ד, ל"ט-מ"ד) משה מדבר אל "כָּל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל", המשכימים למחרת בבוקר ויוצאים למלחמה.

¹³ ערי הפלשתים נמנים בין הערים בגבול נחלת שבט יהודה בספר יהושע: "עֲקֹרֹן וּבִנְתִיָּה וְחִצְרִיָּה: מַעֲקֹרֹן וַיְמָה כָּל אֲשֶׁר עַל יַד אֲשְׁדּוֹד וְחִצְרִיָּה: אֲשְׁדּוֹד בְּנִתִיָּה וְחִצְרִיָּה עַתָּה בְּנִתִיָּה וְחִצְרִיָּה עַד נַחַל מִצְרַיִם וְהֵם הַגְּבוּל הַגָּדוֹל וְגִבּוֹל" (יהושע ט"ו, מ"ה - מ"ז).

¹⁴ ביטוי יפה לכך מצוי במדרש המתאר כיצד מתלוננות האומות בפני ישראל כי "בזוז" בכוח הזרוע את הארץ מידם. על כך עונים

בְּשִׁעִיר וְהִמּוֹאֲבִים הִישָׁבִים בְּעָרַי עַד אֲשֶׁר אָעֵבֶר אֶת
הִירְדֵּן אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֵינוּ נָתַן לָנוּ

(דברים ב', כ"ו-כ"ט).

משה שולח מלאכים אל סיחון מלך חשבון הנושאים עמהם
'דברי שלום'. אל סיחון הוא פונה בבקשה לעבור בארצו,
לקנות ממנו אוכל ומים, וכמודל הוא מציין את בני עשיו ואת
המואבים.

איך ניתן להבין את הפער שבין ההוראה האלהית לבין פועלו
של משה? לשאלה זו נזדקק המדרש:

"אף על פי שאמר לו הקב"ה למשה 'החל רש', משה
לא עשה כן, אלא 'ואשלח מלאכים'. אף על פי
שאמר לו 'לך עשה מלחמה', בקש שלום. שכן כתוב
בתורה 'כִּי תִקְרַב אֶל עִיר לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ וְקִרְאתָ אֵלֶיהָ
לְשָׁלוֹם' (דברים כ', י'). לכן שלח אל סיחון דברי
שלום, שנאמר 'ואשלח מלאכים ממדבר קדמות' -
מדברים שקדמו לתורה, מדבריו של הקב"ה, לכן
נאמר 'דברי שלום'"

(דברים רבה, פרשת דברים, כח).

פער קיים בין הציווי האלהי לבין פועלו של משה. אלהים
אומר לו: 'החל רש', או - 'לך עשה מלחמה', ומשה 'לא עשה
כן', והוא שולח 'דברי שלום'. כתשובה לפער, מצביע המדרש
על פרשייה מקראית אחרת שעמדה לנגד עיני משה - הקריאה
לשלום. משה בחר בה, על אף הציווי המפורש ליזום מלחמה
בסיחון. ניתן היה לצפות לטרוניה על הפרת הציווי האלהי,
אבל אין לכך רמז בפסוקים, גם לא במדרש. יתירה מכך,
בפסוק העוקב מתוארת תגובת אלהים לצעדו של משה:
"וְלֹא אָבָה סִיחֹן מֶלֶךְ חֲשָׁבוֹן הָעֵבֶרנוּ בּוֹ כִּי הִקְשָׁה ה' אֱלֹהֶיךָ
אֶת רוּחוֹ וְאָמַץ אֶת לִבּוֹ לְמַעַן תִּתֵּן בְּיָדְךָ כַּיּוֹם הַזֶּה" (שם, ל').
אלהים אפוא מקשה את לב סיחון, ובכך מתממשת התכנית
האלהית המקורית לצד הקריאה לשלום של משה.

מה הביא את משה לשנות מן הציווי האלהי? המדרש מצביע
על הפרשה המדברת על הקריאה לשלום, אך מה מקומה של
זו כאשר אלהים מצווה במפורש "החל רש והתגר בו
מִלְחָמָה"? שאלה זו היא רחבה יותר, 'קצה קרחון' לשאלה
גדולה ועקרונית: באיזה עמדה עמד משה מול ה'? ובמובן
רחב יותר: באיזו עמדה התייצבו לימים חכמי תורה שבעל
פה? כמה הם ראו את עצמם כמצייתים לדבר ה' כפי שהוא,
וכמה שיקול דעת היה להם? התמונה המקראית המצטיירת

15 ראה על כך בעיונו לספר שמות בפרשות בשלח וכי תשא.

16 טענתנו ביחס למדרש, שהצבעתו אל פרשיית הקריאה לשלום
היא אינה הצבעה על עצם החובה לקרוא לשלום, שהרי ביחס לכך
קיימת כעת הוראה מפורשת שלא לקרוא לשלום. ההצבעה היא על
'דברים שקדמו לתורה', והכוונה היא לעובדה שא-להים ציווה
בפרשייה זו שלא לקרוא לשלום בערים הקרובות, ויחד עם זאת,
מצוי בה הפתח להבין שהקריאה לשלום רצויה בעיני ה'. כך עולה
מפשוטו של מקרא בפרשייה זו וכך גם עולה מן המדרש (דברים
רבה פרשת שופטים יד), אך אין כאן המקום להאריך בביאורם.

שוב ושוב היא של א-להים המפנה מקום ומאפשר לאדם
שיקול דעת ואחריות, כתפישה ולא כפשרה.¹⁵ ביטוייה בלשון
המדרש הוא 'דברים שקדמו לתורה', שפירושם הוא מעין
'דרך ארץ שקדמה לתורה'. בקיומם של 'דברים' אלו עשויה
הוראה א-להית להיטען במשמעות אחרת, שהרי - לא לסתור
את דרכו של עולם ואת המובן מאליה בא א-להים, כי אם
להוסיף עליהם קומה ולטעון אותם במשמעות.¹⁶

בשורות הבאות נחזור אל תחילת נאומו של משה, במטרה
להבין מהו ההקשר לתיאור זה של המפגש עם עמי עבר הירדן
המזרחי.

סוף דבר

ספר דברים פותח בנאום משה בשנה הארבעים, מעט קודם
הכניסה לארץ. בדבריו הראשונים הוא סוקר את אשר אירע
לעם החל מעזיבת הר הא-להים בשנה השנייה ליציאתם
ממצרים (דברים א', ו'). הנושא העומד בליבה של הפתיחה
הוא המסע לארץ ישראל.¹⁷ ראשיתו, בהרחבה של שרשרת
הפיקוד והמשפט (שם ט'), לאחריה - סיפור המרגלים (כ"ב),
העונש - שלא להיכנס אל הארץ (ל"ה), ולבסוף - ניסיון נואש
של העם לעלות בהר, המסתיים בכישלון, ומשאיר בעינה את
הגזירה למות במדבר (א', מ"א-מ"ו). גזירה זו יצרה מציאות
חדשה - שהייה ממושכת במדבר, ומסע ארוך הכרוך במעבר
בגבולם של עמים רבים. באלו - התמקד עיונו.

לא מובנת מאלה העמדה המוצגת בפסוקים בהם קראנו,
המדגישים את האחוה ומבררים את טיב זכותם של עמים
אלו בארצם. דומה, שעמדה זו ותובנות אלו, באו לעולם
בעקבות המציאות החדשה שנגזרה על העם. לא בדרך ישירה
הם באים לארצם, לכיבוש ולעוד כיבוש. אילו כך היה -
העמים השכנים לא היו מהווים נושא. כעת, התנועה היא
הפוכה: פתיחה במפגש עם השכנים, תוך מודעות לסביבה,
ורק לאחר מכן - כניסה אל הארץ. ובדרכו - פוגש ישראל
בעשיו אחיו - והוא אינו פוגע במעמדו; פוגש במואב ועמון -
ואינו מתגרה בהם שכן קיבלו את נחלתם מא-להים; ברוח זו
אף שולח משה דברי שלום אל סיחון.

פרשייה זו משמשת מעין מבוא לכניסה לארץ, בהעמידה
תשתית מושגית לקראת המפגש עם עמי ארץ כנען. יושבי
כנען השחיתו את דרכם ('שלם עוון האמורי') ולפיכך משימת
הדור הנוכחי והדורות הסמוכים לו היא מלחמה, כיבוש

17 התיאור הראשון מתייחס לעזיבת הר הא-להים, וממנו הייתה
אמורה להיות המכוונות לעבר ירושת הארץ: "ה' אֱלֹהֵינוּ דָּבַר אֱלִינוּ
בְּחֶרֶב לְאָמֹר רַב לָכֶם שָׁבַת בְּהָר הַזֶּה: פָּנוּ וְסִיעוּ לָכֶם וּבֹאוּ הָרָא מִרְיָ
וְאֵל כָּל שְׂכֵנֵי בְּעָרְבָה בְּהָר וּבְשָׁפְלָה וּבְגִבְיָה וּבְחֹף הַיָּם אֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי
וְהַלְבִּנוֹן עַד הַנָּהָר הַגָּדֹל נְהַר פָּרָת: רָאָה נָתַתִּי לְפָנֶיכֶם אֶת הָאָרֶץ בָּאוּ
וַיִּשְׁאוּ אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאַבְתָּיִכֶם לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב
לִתֵּת לָהֶם וְלִזְרָעָם אַחֲרֵיהֶם" (להליכה אל הארץ: דברים א', ו'-ח').

וירוש. בסיטואציה מעין זו, בקלות רבה יכול העם להיגרר לעמדת 'אנשי המלחמה', ולעסוק בכיבוש הארץ מבלי להביט אל מה שמעבר. במובן זה, פרשייה זו מייצרת אופק, 'מרימה את הראש', ומכוונת את העם אל הסיפור הגדול שלו. ראשיתו ב'עשיו אחיק', בלוט שקיבל ארצו מא-להים, ובאברהם - 'אב המון גוים'. אחריתו בתובנה ש'אומות העולם' הם אינה מילה נרדפת ל'אויבים', וכי לעם ישראל תפקיד בהיסטוריה של העולם ובשורה לאנושות כולה.

ימים רבים יעברו על העם, תהליכים יבשילו, עד יבוא יום בו יבנה ממלכה, ויבין עד כמה הדוק הוא הקשר בין הסיפור שלו כעם, לבין סיפורה של האנושות כולה.

* * * * *
* כל הזכויות שמורות לישיבת הר עציון ולרב שמעון קליין, תשע"ה *
* * * * *
* בית המדרש הווירטואלי *
* מיסודו של *
* The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash *
* האתר בעברית: <http://vbm.etzion.org.il> *
* האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *
* משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
* דוא"ל: office@etzion.org.il *
* * * * *